द्रुतवाचनम्

3. छात्रचर्या

[मनुष्यों का आरम्भिक जीवनकाल छात्रावस्था के रूप में अपेक्षित है । प्राचीनकाल में जीवन चार आश्रमों में विभक्त था - ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ तथा संन्यास । ब्रह्मचर्य आश्रम को ही छात्र जीवन कहा जाता है । इस अवस्था में ज्ञान और बल दोनों का अर्जन करने से पूरा जीवनकाल अच्छा होता है । इसीलिए इस आश्रम पर प्राचीन भारत में बहुत बल दिया गया है । आज तो स्थान-स्थान पर शिक्षालय सुलभ हैं किन्तु प्राचीन समय में ज्ञानार्जन के लिए छात्रों को घर छोड़कर दूर जाना पड़ता था । गुरु के आश्रम में ज्ञान और बल का अर्जन एवं उचित अनुशासन की शिक्षा मिलती थी । आज के आवासीय विद्यालय कुछ इसी प्रकार की गतिविधि रखते हैं । यही कारण है कि गृहत्याग पर बल दिया जाता था ।]

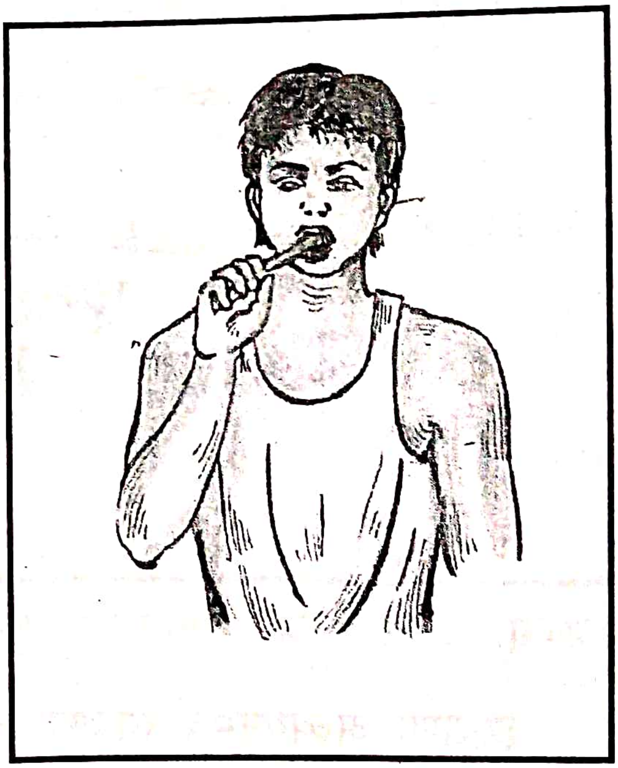

छादयति छत्रवत् गुरोः दोषान् इति छात्रः कथ्यते । विद्यार्थी, शिक्षार्थी, ब्रह्मचारी इत्यपि तस्यैव नामान्तरं कथ्यते । गुरोः सम्बन्धेन स शिष्यः इत्यपि कथ्यते । गुरुशिष्यौ इति सापेक्षौ शब्दौ । शिष्येण एव गुरुः भवति, गुरुणा एव शिष्यः भवति । शासनात् अर्थात्

गुरोः अनुशासनग्रहणेन शिष्यः उच्यते (शास् + क्यप्) । 'चर्या' शब्दः चर् धातोः यत् प्रत्ययेन निष्पन्नः । अस्यार्थः आचरणं व्यवहारः नियमाः इति यावत् । एवं छात्राणां ये नियमाः सन्ति, या च दिनचर्या भवेत् सा एव छात्रचर्या ।

छात्राः शिक्षार्थं यां जीवनचर्यां गृह्णन्ति सा जीवनचर्या तपस्यारूपा । अतएव कथ्यते – छात्राणां अध्ययनमेव छात्राणां तपस्या इति भावः । छात्राः यत्र निवसेयुः तत्र ब्राह्ममुहूर्ते अर्थात् सूर्योदयात् पर्याप्तं पूर्वं जागृयुः । ब्राह्मे मुहूर्ते जागरणेन बुद्धिः सम्यक् प्रकाशते इति कथयन्ति आयुर्विदः । बुद्धिशुद्धौ तु शरीरमपि शुध्यति । कार्येषु उत्साहः जायते । अतः प्रातरेव जागरणं छात्रस्य कर्तव्यम् । यथायोग्यम् अभिवादनं च प्रातःकाले

सहाध्यायिनां गुरूणां च करणीयम् । तदनु नित्यकर्माणि कर्तव्यानि । शरीरस्य यथासाध्यं शोधनं कर्तव्यम् । प्रातःकाले स्मरणशक्तिः प्रकृष्टा भवति । अतः निर्धारितं पाठं स्मरेत् । यः पाठः स्मरणे कालान्तरे पर्याप्तं कालम् अपेक्षते, स प्रातःकाले अल्पमेव कालमपेक्षते ।

गुरूणां सहायतया छात्राः स्व-स्व-पाठस्य बोधमपि अल्पसमयेन कुर्वन्ति । अतः गुरुसेवा छात्राणां धर्मः कथ्यते । सेवया प्रसन्नाः गुरवः स्वकीयम् अनुभवं छात्रेभ्यः प्रयच्छन्ति । पाठशालायां बहूनि कार्याणि छात्रेभ्यः दीयन्ते । तैः कार्यैः छात्राणां हितमेव भवति । अतः कार्यसम्पादने कदापि आलस्यं न कुर्यात् ।

यथासमयं प्राप्तेन आहारेण संतोषं कुर्यात् । छात्राः अल्पाहाराः स्युः इति प्राचीना नीतिः । उक्तं च -

काकचेष्टा वकध्यानं निद्रा चैव शुनः समा ।
अल्पाहारः गृहत्यागः विद्यार्थी पञ्चलक्षणः ॥

एतानि छात्राणां लक्षणानि सन्ति । कथम् ? काक इव चेष्टा भवेत् । यथा काकः निरन्तरं प्रयत्नशीलः दृश्यते तथैव छात्रोऽपि सततमुद्यमशीलः भवेत् । एवं वकः इव ध्यानमपि कुर्यात् । तस्य निद्रा शुनः इव क्षणिका भवेत् । अर्थात् बहुकालं यावत् स न शयीत । तस्य भोजनम् अल्पं स्यात् । तथा गृहस्य ममत्वस्य त्यागेऽपि उत्साहितः स भवेत्। अनेन अध्ययनं प्रति तस्यानुरागः प्रवर्धेत । अत्र छात्रस्य सम्पूर्णा चर्या निरूपिता वर्तते ।

शब्दार्थाः -

छादयति	=	ढँकता है
छत्रवत्	=	छाता की तरह
गुरोः	=	गुरु के
कथ्यते	=	कहा जाता है
इत्यपि	=	यह भी
तस्यैव	=	उसका भी
नामान्तरम्	=	दूसरा नाम
सम्बन्धेन	=	सम्बन्ध के कारण
सापेक्षौ	=	एक दूसरे से जुड़े हुए
शिष्येण	=	शिष्य द्वारा
शासनात्	=	शासन से

अनुशासनग्रहणेन	=	अनुशासन ग्रहण करने से
उच्यते	=	कहा जाता है
प्रयत्नेन	=	प्रयास से
निष्पन्नः	=	निकला हुआ, सम्पन्न
अस्यार्थः	=	इसका अर्थ
आचरणम्	=	आचरण, व्यवहार
यावत्	=	जबतक
भवेत्	=	होना चाहिए
छात्रचर्या	=	छात्र का क्रिया-कलाप
शिक्षार्थम्	=	शिक्षा ग्रहण करने के लिए
जीवनचर्याम्	=	जीवन के क्रिया-कलाप को
गृह्णन्ति	=	ग्रहण करते हैं
तपस्यारूपा	=	तपस्या जैसी
अध्ययनमेव	=	अध्ययन ही
निवसेयुः	=	निवास करें
ब्राह्ममुहूर्ते	=	ब्राह्ममुहूर्त (सुबह 4 बजे से सूर्योदयपूर्व का समय-ब्राह्मवेला)
जागरणेन	=	जागने से

सम्यक्	=	ठीक से
प्रकाशते	=	प्रकाशित होता है
आयुर्विदः	=	आयुर्वेद के जानकार
बुद्धिशुद्धौ	=	बुद्धि के शुद्ध होने पर
शुध्यति	=	शुद्ध होता है
कार्येषु	=	कार्यों में
जायते	=	उत्पन्न होता है
प्रातरेव	=	प्रातः काल में ही, सुबह में ही
जागरणम्	=	जागना
यथायोग्यम्	=	जहाँ तक योग्य हो
अभिवादनम्	=	अभिवादन, प्रणामादि
सहाध्यायिनाम्	=	साथ में अध्ययन करने वालों का
करणीयम्	=	करना चाहिए
तदनु	=	उसके बाद
नित्यकर्माणि	=	नित्यकर्म, प्रतिदिन के कार्य
कर्तव्यानि	=	करना चाहिए
यथासाध्यम्	=	जहाँ तक हो सके

शोधनम्	=	सफाई
प्रकृष्टा	=	अच्छी
स्मरेत्	=	याद करें
स्मरणे	=	याद करने में
कालान्तरे	=	बाद में
अपेक्षते	=	अपेक्षा रखता है
अल्पमेव	=	थोड़ा ही
कालमपेक्षते	=	समय चाहता है
स्व-स्व-पाठस्य	=	अपने-अपने पाठ का
बोधमपि	=	ज्ञान भी
अल्पसमयेन	=	थोड़ा समय से
सेवया	=	सेवा से
प्रसन्नाः	=	खुश
स्वकीयम् अनुभवम्	=	अपने अनुभव को
प्रयच्छन्ति	=	प्रदान करते हैं
पाठशालायाम्	=	पाठशाला में, विद्यालय में
बहूनि कार्याणि	=	अनेक कार्य

दीयन्ते	=	दिये जाते हैं
तैः	=	उन
हितमेव	=	हित, कल्याण ही
कार्य-सम्पादने	=	कार्य पूरा करने में
कदापि	=	कभी
कुर्यात्	=	करना चाहिए
यथासमयम्	=	सही समय पर, जिसे जब होना चाहिए तब
प्राप्तेन आहारेण	=	प्राप्त भोजन से
अल्पाहारः	=	थोड़ा भोजन करनेवाला, जलपान
स्युः	=	होना चाहिए
काकचेष्टा	=	कौए की तरह सावधानी
वकध्यानम्	=	बगुले के समान ध्यान रखना
निद्रा	=	नींद
शुनः	=	कुत्ते का
समा	=	समान
गृहत्यागः	=	घर का परित्याग
एतानि लक्षणानि	=	ये लक्षण

निरन्तरम्	=	लगातार
प्रयत्नशील:	=	प्रयासरत
दृश्यते	=	देखा जाता है
तथैव	=	वैसे ही
छात्रोऽपि	=	छात्र भी
सततमुद्यमशील:	=	लगातार काम करनेवाला
वक:	=	बगुला
क्षणिका	=	अत्यन्त कम समय तक रहनेवाली
भवेत्	=	होना चाहिए
बहुकालं यावत्	=	लम्बे समय तक
शयीत	=	सोना चाहिए
अल्पम्	=	थोड़ा
स्यात्	=	होना चाहिए
गृहस्य	=	घर का
ममत्वस्य	=	मोह का
त्यागेऽपि	=	छोड़ने पर भी
अनेन	=	इससे
तस्यानुराग:	=	उसका लगाव

प्रवर्धेत	=	बढ़ना चाहिए
निरूपिता	=	प्रकट की गई

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः/पदविच्छेदः -

इत्यपि	=	इति + अपि (यण्सन्धिः)
तस्यैव	=	तस्य +एव (वृद्धिसन्धिः)
नामान्तरम्	=	नाम + अन्तरम् (दीर्घसन्धिः)
अस्यार्थः	=	अस्य + अर्थः (दीर्घसन्धिः)
अध्ययनमेव	=	अध्ययनम् +एव
आयुर्विदः	=	आयुः + विदः (विसर्गसन्धिः)
शरीरमपि	=	शरीरम् + अपि
प्रातरेव	=	प्रातः + एव (विसर्गसन्धिः)
सहाध्यायिनाम्	=	सह + अध्यायिनाम् (दीर्घसन्धिः)
कदापि	=	कदा + अपि (दीर्घसन्धिः)
कालान्तरे	=	काल + अन्तरे (दीर्घसन्धिः)
अल्पाहारः	=	अल्प + आहारः (दीर्घसन्धिः)
छात्रोऽपि	=	छात्रः + अपि (विसर्गसन्धिः)
तस्यानुरागः	=	तस्य + अनुरागः (दीर्घसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः -

छादयति	=	√छद् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
कथ्यते	=	√कथ् + कर्मवाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
उच्यते	=	√वच्, कर्मवाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गृह्णन्ति	=	√ग्रह्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
जागृयुः	=	√जागृ, विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रकाशते	=	प्र + √काश्, आत्मनेपदी, लट्लकारः
कथयन्ति	=	√कथ्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
शुध्यति	=	√शुध्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
जायते	=	√जन्, आत्मनेपदी, लट्लकारः, एकवचनम्
कर्तव्यम्	=	√कृ + तव्यत्, एकवचनम्
करणीयम्	=	√कृ + अनीयर्, एकवचनम्
प्रकृष्टा	=	प्र + √कृष् + क्त, स्त्री०, एकवचनम्
कुर्वन्ति	=	√कृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
दीयन्ते	=	√दा + कर्मवाच्य, आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
शयीत	=	√शीङ् + विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -**

गुरोः, कथ्यते, सम्बन्धेन, शिष्येण, यावत्, दिनचर्या, छात्रचर्या, ब्राह्ममुहूर्ते, अल्पाहारः, काकचेष्टा ।

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् एकवचनरूपं वदत -**

गुरोः, शब्दौ, सन्ति, कुर्वन्ति, प्रयच्छन्ति, भवन्ति, स्तः ।

लिखितः

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) छात्रः गुरोः दोषान् किं करोति ?

(ख) विद्यार्थी, शिक्षार्थी इति कस्य नामान्तरम् ?

(ग) 'चर्या' शब्दः कस्मात् धातोः निष्पन्नः ?

(घ) छात्रस्य जीवनचर्या किंरूपा ?

(ङ) छात्राः कदा जागृयुः ?

2. **सन्धि-विच्छेदं पदच्छेदं वा कुरुत -**

(क) कालान्तरे = ...

(ख) कदापि = ...

(ग) अल्पाहारः = ...

(घ) विद्यार्थी = ...

(ङ) त्यागेऽपि = ...

3. **संस्कृतभाषायां वाक्यनिर्माणं कुरुत -**

काकः, आलस्यम्, विद्यार्थी, इव, अध्ययनम्

4. **प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत -**

कर्तव्यम्, शुध्यति, करणीयम्, भवति, कुर्यात्

5. **कोष्ठात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -**

तपः, लक्षणानि, छात्राणां, पूर्वम्, प्रकाशते

(क) एतानि छात्राणां .... सन्ति ।

(ख) अतः प्रातरेव जागरणं .... कर्त्तव्यम् ।

(ग) छात्राणाम् अध्ययनं .... ।

(घ) ब्राह्मे मुहूर्ते जागरणेन बुद्धिः सम्यक् .... ।

(ङ) सूर्योदयात् पर्याप्तं .... जागृयुः ।

◆◆◆